

УДК 340.01:130.01

ПРИРОДНЕ ПРАВО ЯК ЦІННІСНО-НОРМАТИВНИЙ КОНЦЕПТ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ІРИНА БАРТАГАРІЄВА,

аспірант кафедри філософії Донецького національного університету

Стаття присвячена ціннісно-нормативному концепту природного права. Фокусується увага на детермінантах процесу формування та розвитку правової парадигми в центрально-європейській традиції та Україні, соціально-філософської концептуалізації та критиці юридичного позитивізму. Автор актуалізує теоретичні підходи, пов'язані з впливом правової системи на формування громадянського суспільства, теоретичну сутність та практичну необхідність формування комплексних прав людини в умовах існування тоталітарної спадщини. Наголошується на тому, що морально-правова легітимація ідеї природного права відіграла суттєву роль у процесі самоорганізації людських спільнот у європейському та центрально-європейському світі й була вагомим чинником критики соціальних патологій та форм викривленої деспотичної соціальності.

Ключові слова: *природне право, цінності, імперативи, громадянське суспільство, європейський досвід імплементації природного права в суспільстві.*

Постановка проблеми. Комплексна теоретична рефлексія щодо проблематики громадянського суспільства протягом останнього десятиліття все більше пов'язується з правовими чинниками. Існує значний теоретичний доробок із зазначеного питання, створений репрезентантами соціальної теорії, фахівцями юридичної та політичної думки. Попри це, не вщухають дискусії про значення правового та морально-нормативного підґрунтя розвитку громадянського суспільства, міркування з приводу якого й досі залишаються суперечливими. Актуальність цієї проблематики для сучасної України обумовлюється невіршеністю принципової суперечки в суспільній свідомості двох дискурсів - правового, який, уособлюючи комплексні права людини, уможливує громадянське суспільство, та підданського [1], що є втіленням існуючої викривленої реальності, неефективної організації суспільства та перерозподілу ресурсів. Фундаментальними цінностями першого є визнання особи та її гідності, культурних прав спільнот та етносів, домінування принципів права й моралі, які обумовлюють подальше покращення законодавства та встановлення імперативів демократичної правової держави, здатної втілювати засади соціальної справедливості та визнання. Інший дискурс передбачає постійну репродукцію існуючих правових приписів, наявних бюрократичних процедур та клієнтельного бюрократичного адміністрування. У процесі аналізу постає питання концептуалізації цих дискурсів у соціальній теорії із акцентуванням уваги на європейському та українському досвіді.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Можемо констатувати, що за останні роки вже напрацьовані певні підходи до концептуалізації правового дискурсу громадянського суспільства. Варто згадати теоретичні розвідки О. Геффе, Ю. Габермаса, Ж. Марітена, В. Катрайна, А. Селігмана, К. Скінера, які фокусують увагу на окремих рисах і параметрах правового дискурсу громадянського суспільства, цін-

нісних вимірах, що легітимізують та відокремлюють його від існуючого в пострадянських країнах дискурсу, який недалеко відійшов від тоталітарного минулого й передбачає просте дотримання владою правих приписів і процедур. Очевидно, що це є недостатньою умовою виникнення демократичної держави та дієздатного громадянського суспільства.

Утім, маємо зважити на те, що інші вчені або зовсім не пов'язують громадянське суспільство з вимірами права (В. Литвин), або вважають цілком прийнятним поєднання цього інституту лише з вимірами процесуальної справедливості, заперечуючи при цьому морально-нормативні, ціннісні виміри права (А. Харт, Х. Кельзен, Н. Луман). У наукових колах поширюються переконання, що громадянське суспільство є лише системою, яка має сприяти демократичному дотриманню інститутів і процедур, але не може впливати на формування правосвідомості та надавати ціннісні оцінки існуючій правовій системі. Очевидно, що така точка зору цілком корелює з вимірами юридичного позитивізму, який є вельми скептичним щодо базових цінностей громадянського суспільства: морально-нормативної легітимації, розвинутого життєвого світу, справедливості. Утім, постає питання, а чи можна розглядати такий поліаспектний феномен як громадянське суспільство лише через його узгодженість із вимірами процедурної демократії, особливо в контексті широкого масиву новітнього соціокультурного, правового матеріалу та суперечливих трансформаційних процесів, які мають місце в нашій державі?

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб філософськими засобами концептуалізувати базові правові підстави, що вплинули на розвиток громадянського суспільства, окреслити чинники, які сприяли та перешкоджали позитивному ствердженню цього феномена.

Відтак **об'єктом** нашого розгляду є правова ціннісна парадигма, що пов'язана з теоретичними іде-

№ 6 (113) вересень-жовтень 2011 р.

ями природного права та їх легітимацією в суспільній практиці репрезентантів громадянського суспільства.

Предметом аналізу виступають детермінанти становлення й функціонування правового концепту громадянського суспільства в усій його складності.

Виклад основного матеріалу. Докорінні трансформації 1980-90-х років, які пов'язані з переходом до демократії, змусили замислитись, з одного боку, над значенням правового фактора розвитку громадянського суспільства як чинника свободи й автономії особи, а з іншого - над значенням морально-нормативної складової права, яка стає фундаментом відтворення автентичної демократичної соціальності, сферою визнання правової захищеності людини, легітимації її ціннісного статусу.

Наявні приклади суспільної трансформації "посткомуністичних суспільств" засвідчили принаймні кілька принципів аспектів формування інституту громадянського суспільства.

По-перше, суспільні процеси в Центральній Європі й особливо в Україні показують щільну взаємопов'язаність феномена громадянського суспільства із імплементацією (втіленням, здійсненням) у суспільстві вимірів права, моралі й справедливості, концептів природного права, які, утворюючи ціннісне морально-нормативне підґрунтя спільнот, виявилися спроможними опонувати ментально чужій та викривленій підданській соціальності. Можемо констатувати, що опонування це було породжене не тільки домінацією в пострадянських країнах бюрократичних адміністративних державних інститутів, які нівелиювали морально-ціннісні детермінанти різних соціальних груп, але й скепсисом тоталітарної та пострадянської влади щодо вимірів справедливості та моралі. Проблемним питанням у суспільних дебатах стала суперечка між різними суспільними силами щодо послідовної інкорпорації ідеї дотримання суспільством правових приписів, процедур як головної проблеми формування дієздатного суспільства.

По-друге, на тлі інституційної та моральної деградації посткомуністичних режимів чітко окреслилась, з одного боку, залежність посткомуністичної влади від спрощеного розуміння демократичної нормативності, а з іншого - нездатність українського суспільства сприйняти європейські надбання правової традиції, формувати на цій основі політичні та світоглядні орієнтири в суспільстві, інтегрувати в суспільстві повагу до вимірів права як умови реалізації цілераціональної та ціннісно-раціональної поведінки.

По-третє, процес фактичної реалізації в суспільному житті ідей природного права, справедливості як чесності, морально-нормативної легітимації прав людини та різноманітних спільнот стали ефективною формою делегітимації владних еліт у країнах пострадянського простору й одночасно надали поштовх до формування якісно нових підвалів для розвитку громадянського суспільства.

По-четверте, процес сприйняття правової європейської спадщини в українському суспільстві йде вкрай повільно через домінуючий у суспільстві позараціональний архетип Homo Sovieticus, який гальмує суспільні зрушення й часто не спирається на комплексне переосмислення радянського історично-правового досвіду.

У ціннісному нормативному плані для транзитивного суспільства виявилось вкрай важким визнати ідеї комплексних прав людини, реального розподілу влад, морально-етичної автономії громадянського суспільства від держави, тих соціальних інсти-

тутів, що завжди спиралися на підвалини природно-правового мислення, зокрема положення критичної теорії та виміри відповідальності. Саме з історичною імплементацією в європейських країнах засад природного права пов'язана суспільна критика центральноєвропейських інтелектуалів патернальної соціальності, яка була спрямована на обмеження існуючих соціальних патологій у суспільстві, неефективних державних та політичних інститутів.

Теоретичною точкою опертя для європейських інтелектуалів та різних спільнот громадянського суспільства стала теоретична позиція І. Канта, який констатував, що "свобода як принцип моральної автономії і є критерієм права в державній сфері" [2, с. 299]. Правовий принцип для доби модерну стає базовим імперативом та універсальним критерієм звичаєвості, що здатний пов'язати індивідуальні та колективні дії, персональний інтерес та вимоги спільноти. Репрезентантами громадянського суспільства була встановлена структура універсалізації принципів, відповідно до якої вчинки й правила людей мають бути узгоджені в правилах людського співжиття. У цьому контексті справедливою й доречною є максима І. Канта, який зазначає, що "право є обмеження свободи кожного умовою його згоди зі свободою усіх інших, наскільки це можливо... за спільним законом" [3, с. 87].

Можемо констатувати, що класична модерна традиція одразу ж закладає базовий принцип свободи індивіда як критерій розумності правового ладу в громадянському суспільстві в цілому. "Правовий лад є розумним, якщо він усвідомлюється як створений на принципах згоди усіх репрезентантів суспільства... правовий принцип є визначальним як принцип усілякої першопочаткової угоди, у якій свобода кожного узгоджується зі свободою усіх" [4, с. 67].

Варто зважити тут на те, що класичні соціальні теоретики (І. Кант, Дж. Локк, Т. Пейн) одразу ж маніфестують базову для громадянського суспільства позицію правової відповідальності, яка вступає в суперечність з емпіричними настановами евдемоністичної етики підлеглості, що ґрунтується на емпіричних настановах щастя, які залежать від мінливих обставин, а відтак не узгоджуються з принципами рівності. Правова основа суспільного життя за такої візії є несумісною із суспільством, де кожний громадянин убачає своє щастя в чомусь приватному, а відтак підсумком є держава, у якій піддані хочуть нав'язати один одному новий держаний устрій. Цілком зрозуміло, що "евдемоністичний принцип щастя суперечить вимогам права і моралі, навіть за умови найліпших намірів" [5, с. 93].

У цьому контексті варто зазначити, що суперечка між прибічниками І. Канта та евдемоністами була використана центральноєвропейськими інтелектуалами як інструмент критики тоталітарного комуністичного режиму, який намагається нав'язати підкореним суспільствам принцип щастя, властивий князівським державам загального блага. Зокрема, Б. Геремек у своєму виступі перед членами профспілки "Солідарність" зауважував, що саме "правовий принцип - принцип розуму має бути нашою зброєю проти знахабнілого комуністичного режиму, який використовує лише насилля, що несумісне з правом" [6, с. 23]. У виступі іншого представника інтелектуальної позиції А. Міхніка фокусується увага на принципі "природного права як нормативного принципу справедливості та опонента тоталітаризму" [7, с. 6].

Польський інтелектуал наголошує, що "природ-

не право, яке виникло з канонічного, є базовим інструментом створення демократичних умов життя, що є вельми бажаними для нас" [Там само, с. 4]. Важливим для центральноєвропейських інтелектуалів був критичний пафос природного права щодо обмеження людських прав, який чудово вписувався в контекст боротьби з тоталітаризмом, у загальну стратегію делегітимації комуністичної влади, яка уособлювала собою бюрократичні виміри соціальності та була нездатною до системного оновлення.

Мусимо зазначити, що через закладену в природному праві критичну настанову природно-правовий спосіб мислення набуває особливої значущості в перехідні періоди розвитку суспільства (зокрема, у 1970-90-ті), які характеризуються загостренням протиріч між ідеалом та дійсністю, новими прогресивними прагненнями й старим позитивним правом або, іншими словами, досвідом переживання несправедливості. Тому найактивніше й найбільш плідно природно-правові концепції розвиваються в періоди реформ і змін.

Саме ця обставина пояснює розквіт природного права в Західній та Центральній Європі: у добу розквіту "містичних пошуків репрезентантів Срібного віку" на перетині XIX-XX століть, у Німеччині - після Другої світової війни, у США - у період війни у В'єтнамі та в добу корінних трансформацій 1980-90-х у Центральній Європі.

Західноєвропейські та центральноєвропейські критики реалізації ідей природного права зазначають, що воно має "елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що має бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей" [8, с. 31]. Проте навряд чи цей аргумент є достатньо серйозним. Адже за цим критерієм можна піддавати критиці будь-який суспільний феномен або соціальну дію. Варто в цьому контексті нагадати слова М. Дзельського, що в "добу модерну вельми популярною була утопічна модель, яка побудована на дихотомії природного і цивільного станів, ... а засобом переходу від одного стану до іншого виступав виражаючий принцип згоди, суспільний договір, який разом із природним правом став для європейців морально-нормативним підґрунтям опору ціннісно спустошеній тоталітарній владі, для якої мораль і право були лише "симулякрами" [9, с. 45].

Очевидно, що уявність цих інститутів є лише ілюзією, адже вони володіли й володіють стимулюючою дією на свідомість і поведінку людей як у добу комунізму, так і посткомунізму, адже навіть коли утопічні проекти насправді не збуваються, особа та спільнота, знаходячись під враженням нової дійсності й натхненні її ідеальним образом, змінюють соціальний світ, користуючись при цьому символами й категоріями "утопічного проекту природного права".

Підтвердженням нашої позиції може бути позиція О. Геффе, який, зокрема, зазначає, що "природно-правове мислення нового часу надало інспіруючої дії американській та французькій революції і призвело до виникнення спільності сучасного типу Західній та Центральній Європі - демократичної конституційної держави" [10, с. 232].

Таким чином, можемо констатувати, що імператив природного права відіграв суттєву роль у процесі самоорганізації людських спільнот у європейському та центральноєвропейському світі й став вагомим чинником критики соціальних патологій та форм викривленої деспотичної соціальності. Природне право стало чинником морально-нормативної легітимації

громадянського суспільства, фактором, який, фокусуючи увагу на комплексних правах людини (політичних, громадянських, соціальних), делегітимував комуністичну владу в Центральній Європі, яка так і не змогла засвоїти європейські правила правового ладу. У цьому контексті як захист комуністична система використовувала й продовжує використовувати принцип "процесуальної справедливості", принцип правового позитивізму, який, як уже наголошувалося вище, передбачає вельми скептичне ставлення до моралі та справедливості.

Варто нагадати, що в Центральній Європі комуністична влада, формально дотримуючись правових принципів, намагалася навіть використати теоретичну спадщину Н. Лумана як засіб забезпечення власної легітимації. Німецький учений, як відомо, у розвідці 1969 року намагався замінити поняття справедливості, визначальне для природного права, системно-теоретичним поняттям адекватної комплексності, зазначаючи, що в "умовах підвищеної складності сучасного суспільства сучасна правова система має підвищити рівень власної компетентності, особливо здатність до внутрішньої обробки інформації. На новому етапі справедливості стає "адекватною комплексністю, яка тією мірою віддзеркалює в праві комплексність оточуючого суспільства, наскільки це можливо в межах внутрішніх умов функціонування системи" [11, с. 52].

Ідеолог польської влади Е. Урбан намагався використати цей підхід у межах захисту комуністичної влади. Утім, різноманітні польські спільноти критично поставилися до цього принципу. Зокрема, М. Дзельський у цьому контексті зазначив: "Польща - католицька країна, і право в ній має слугувати морально-нормативним вимогам добра та справедливості, які не враховуються ані комуністичним ідеологами, ані юридичними позитивістами" [12, с. 23].

Учений фокусував увагу на тому, що гуманістичний потенціал, утілений в імперативі гуманного правопорядку, був викристалізований у край важливий для суспільного прогресу соціальний критичний евідемоністичної держави загального блага, що сповідувала патримоніальні правові норми.

Понад те, центральноєвропейський досвід є важливим для усвідомлення, що громадянське суспільство - це певне соціальне відображення морально-правової системи, яку імперативи права та моралі чарівно перекодовують на формули громадянської свободи, а формули свободи - у громадянські імперативи демократії. В аутентичному правовому суспільстві мораль є тим чинником, який підживлює життєвий світ людини, сприяє правовим вимірам громадянського суспільства. Морально-правова легітимація - це певна нормативна мережа громадянського суспільства, у якому панує значно жорсткіший детермінізм і необхідність, ніж у суспільствах, що керуються традиціями та звичаями примітивної соціальності.

Принципова важливість права полягає в тому, що цей інститут дозволяє подолати сваволю - особисту залежність людини від людини. Людські стосунки, суспільні відносини набувають безособового й нормативно-інтегруючого характеру і не залежать від суб'єктивних примх Homo Sovieticus. Певно, їх можна витлумачити як спотворені, відчужені форми людського буття, форми, у яких право панує над людьми, але не можна заперечити, що правова система в добу модерну має раціонально-виважений, системно інтегруючий характер.

№ 6 (113) вересень-жовтень 2011 р.

Висновок

Таким чином, не викликає сумнівів, що важливість природного права для пострадянської України полягає в його нормативності та важливості для громади, імперативі людяності, який стимулює громадянські спільноти спрямовувати свої дії на досягнення гармонійного стану, заснованого на началах "вищої справедливості" як такої життєвої вимоги, яка висувається до репрезентанта громади в процесі інтерсуб'єктивної комунікації та встановлення мережевої взаємодії. Очевидно, що в контексті використання європейського досвіду важливо не тільки звертати увагу на виміри процесуальної раціональності, але й на складові природного права, які є гарантією ствердження прав людини в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння : [монографія] / Я. І. Пасько. - К. : ПАРАПАН, 2008. - 272 с.

2. Кант І. Метафізика нравов : в 2-х частях // Соч. : в 6 тт. - Т. 4. - Ч. 2 / І. Кант. - М., 1969. - 244 с.
3. Кант І. Указ. праця.
4. Козловски П. Общество и государство. Неизбежный дуализм / П. Козловски. - М. : Республика, 1998. - 358 с.
5. Бусова Н. Модернизация, рациональность и право / Н. Бусова. - Харьков : Прометей-Пресс, 2004. - 351 с.
6. Geremek B. Czas Spoleczenstwa Obywatelskiego / B. Geremek. - Wroclaw, 2004. - 234 S.
7. Michnik A. Szance polskiej demracji. Artkuly i eseje / A. Michnik. - Wroclaw, 2001. - 156 S.
8. Kundera M. The Tragedy of Central Europe / M. Kundera // Democracy and Diversity. - The New School for Social Research, 2007. - P. 11-45.
9. Dzelski M. Odrodzenia ducha - budowa wolnosci. Pisma zebrane / M. Dzelski. - Kraków : Wyd. "Znak", 1994. - 167 S.
10. Гюффе Отфрід. Демократія в епоху глобалізації / Гюффе Отфрід. - К. : ППС-2002, 2007. - 435 с.
11. Луман Н. Власть / Н. Луман. - М. : Праксис, 2001. - 245 с.
12. Dzelski M. Указ. праця.

I. Bartahariyeva**NATURAL LAW AS A MORAL-NORMATIVE DIMENSIONS OF CIVIL SOCIETY**

The paper deals with the moral-normative dimensions of Natural Law. The analysis focuses on the determinants of the processes of the formation and development of the Law paradigm in the Central Europe, its social conceptualization and historical dimensions. The author generalized theoretical approaches concerning the influence of Law system on the civil society shaping as well as theoretical essence and practical importance of the Human rights in the conditions of totalitarian heritage domination. The paper concludes that the Moral-normative legitimacy of natural Law phenomenon took place through the creation of the human communities networks, self-organization in the Central Europe and the shaping of the social critic in society, the elimination of the social pathologies and forms of the despotic sociality are explored.

Key words: Natural Law, values, imperatives, civil society, european experience in the implementation of Natural Law in society.

© I. Bartahariyeva

Надійшла до редакції 20.08.2011

УДК 296.4

**ІСТОРИЧНА РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ
WISSENSCHAFT DES JUDENTUMS**

АННА МАРІЯ БАСАУРІ ЗІЮЗІНА,

магістр релігієзнавства, аспірант кафедри культурології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Стаття присвячена першому періоду розвитку наукового дослідження іудаїзму. Описано соціально-історичні умови зародження ідей про необхідність вивчення іудаїзму, розкрито філософські засади формування методології "науки про іудаїзм" у роботах засновників цього руху та виокремлено вплив діяльності Wissenschaft des Judentums першого етапу розвитку від 1822 р. до 1854 р.

Ключові слова: Wissenschaft des Judentums, "наука про іудаїзм", іудаїзм, Гаскала, релігійна освіта.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Хоча дослідження іудаїзму як релігії почалося ще за часів раннього середньовіччя, але воно було проникнуто доведенням його застарілості порівня-

но з новою релігією - християнством. Лише на початку XIX ст. у Німеччині єврейські культурні діячі запропонували досліджувати іудаїзм критичними методами сучасної їм європейської науки, створивши

№ 6 (113) вересень-жовтень 2011 р.